

देवदेवीको खट

तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी)

नेपाल स्वच्छ हिमालयको काखमा अवस्थित सुन्दर पुण्यभूमि हो। जहाँ आराध्य देव पशुपतिनाथ र आराध्य देवी गुह्येकालीका साथ अनेकौं देवदेवीहरूले बास गरिरहेको मानिन्छ। यसैले नेपाल मन्दिर मन्दिरले भरिएको छ जसले गर्दा विश्वमा नेपाल मोहक र आकर्षक देश कहलिएको छ। यति मात्र नभई देवदेवीका विभिन्न यात्राहरूले गर्दा रमणीयता अझ बढेको छ।

नेपाल अधिराज्यमा देवदेवीहरूका यात्रा प्रचुर मात्रामा पाइन्छन्। काठमाडौं उपत्यकाभित्र तीन शहरमा मात्र प्रति महीना एउटा न एउटा यात्रा भई रहन्छ। सालको एक पटक भए तापनि गाउँ गाउँमा पनि यात्रा भएको पाइन्छ। यी यात्राहरूको विस्तृत अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

यात्रा भन्नु नै कुनै देवी वा देवतालाई रथ वा खटमा आरोहण गराई परिक्रमा गराउनु हो। यी यात्राहरू कुनै पुराण तथा कथामा आधारित छन् भने कुनै ऐतिहासिक कुरामा आधारित छन्। कुनै यात्रा मनोरञ्जन तथा उत्सव मनाउने आधारमा गरिआएको पाइन्छ।

जस्तै ललितपुरका रातो मछिन्द्रनाथको रथयात्रा राजा नरेन्द्रदेवको पालामा वुंगमतीबाट ललितपुर ल्याएको ऐतिहासिकतामा आधारित छ भने कान्तिपुरको सेतो मछिन्द्रनाथको रथयात्रा जमलबाट कनक चैत्य महाविहार-

मा ल्याएको ऐतिहासिकतामा आधारित छ। यस्तै भक्तपुरको भैरवको रथयात्रा, देवपत्तनको त्रिशूलयात्रा, पशुपतिनाथको यात्रा, हाँडीगाउँका टुँडालदेवी (वैष्णवी) को यात्रा, फुटुङ्गको भद्रकालीयात्रा, चापागाउँको वज्रवाराहीको यात्रा, हाँडीगाउँको नारायणको यात्रा र चाँगुको किलेश्वरको यात्रा, भैरवीको यात्राहरू पुराण तथा कथाहरूमा आधारित भएको पाइन्छ। यस्तै अरु धेरै यात्राहरू मनोरञ्जन र उत्सवको रूपमा चलाई आएको देखिन्छ। तर कहाँकहाँका कुन कुन यात्रा ऐतिहासिक, कथा र उत्सवका आधारमा गरिआएका हुन् भन्ने विषयमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुनसकेको छैन।

यहाँ प्रस्तुत गरिएको लेखमा यात्रासम्बन्धी विवेचना गर्न खोजिएको होइन। यात्रा गरिने रथ तथा खटसम्बन्धी केही चर्चा मात्र गर्न खोजिएको हो। यात्रासम्बन्धी रचनाहरू केही प्रकाशमा आइसकेका पाइन्छन्। तथापि अनुसन्धान र अध्ययनबाट नयाँ तथ्य प्राप्त हुन आएमा पछि प्रस्तुत गरिने नै छ।

देवदेवी विराजमान गराउने वस्तुलाई रथ वा खट भनिन्छ। सिंहासन धेरै प्रकारका छन्। तापनि मूलतः तीन प्रकारमा विभाजित गर्न सकिन्छ। पहिलो सिंहासन सिंहासि आरोहण गरेकोलाई भनिन्छ। जस्तै बृहत्

पुरश्चर्यार्णवमा दुर्गोत्सव प्रकरणमा कालिका पुराणबाट उद्धृत गरिएको षोडशाध्यानमा—

सिंहस्था नयनै रक्तवर्णैस्त्रिभिरभिज्ज्वल ॥ ४।१७

चण्डीका ध्यानमा—

सिंहस्थोपरि तिष्ठिम्तो व्याघ्र चर्मणी कौशिकी ॥ ४।१९

रुद्रचण्डी ध्यानमा—

ससिंहमहिषरूढां शेषना रूपशोभिताम् ॥ ४।२१

दशभुजा ध्यानमा—

देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थिताम् ॥ ४।१७

भनी लेखेको पाइन्छ । यसबाट देवीहरू सिंहमाथि आरोहण भएकी अथवा सिंहमाथि चढेकी भन्ने कुरा प्रष्ट बुझिन्छ । यसैले सिंहमाथि चढेको वा सिंहलाई आसन गरेको हुनाले सिंहमाथि भनेको हो । अझ अर्को भाषाबाट सिंहवाहिनी पनि भनिन्छ । दोस्रो सिंहमाथि सिंहले बोकेको खट हो । जस्तै, वृहत् पुरश्चर्यार्णवको दुर्गोत्सवमा चण्डरूपा ध्यानमा—

सिंहासन महिषस्था पीतवर्णा गुणप्रभा ॥ ४।२३

चण्डनायका ध्यानमा—

सिंहासन स्थितेदेवी महामहिष गाम्बिनि ॥ ४।२२

लक्ष्मी प्रकरणको लक्ष्मी ध्यानमा—

तस्याधस्तात् स्मरेनमन्त्र रत्नसिंहासनं महत् ॥ ३।२४०

काली विद्या प्रकरणको गुह्यकाली ध्यानमा—

सिंहासन स्रग्ध्यासनाह्नीः पूर्ववदुद्यताम् ॥ ३।८१

श्रीविद्या तुर्य ध्यानमा—

ततः सिंहासनदिव्यं मध्ये रत्नादिमिर्युतम् ॥ ३।१४२

वगलाको ध्यानमा—

पीत भूषण भूषां च स्वर्णसिंहासन स्थिताम् ॥ ३।२२१

मातंगी ध्यानमा—

वेदि मध्ये सुखास्तीर्णं रत्नसिंहासने शुभे ॥ ३।२३०

यस्तं मातंगी ध्यानमा—

ध्यामाङ्गी शशिशेखरां त्रिनयनां सद्रानसिंहासने ॥ ३।२२५

भनी लेखिएको पाइन्छ । यसबाट सुवर्ण र रत्नले बनेको सिंहमाथि खट सिंहले बोकेको छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ । यसैले मन्दिर तथा देवघर (घःछें) मा देवदेवता विराजमान गराएको खटको मुनि दाय्याँ बायाँ दुइवटा सिंह राखिएको देख्न सकिन्छ । यसै अनुरूप

राजसिंहासन पनि बनेको हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । यसरी सिंहमाथि भएको (सिंहले बोकेको) आसनलाई सिंहमाथि वा खट भनिन्छ ।

यस दृष्टिले सिंहमाथि भन्नु र खट भन्नु उही हो । यिनमा केही अन्तर पाइँदैन । तर देव मन्दिरमा र देव घर (घःछें) मा रहेको खटसंग देवदेवी यात्रा चलाउने खटमा घेरि भिन्नता पाइन्छ । यात्रा गर्ने खट भने आफ्नै प्रकारका छन् । कुनै बेगलै रूपका छन् । यात्रा गर्ने खटसंग सिंहको सम्बन्ध देखिँदैन । बरु सिंहको बदला देवगणको सम्बन्ध जोडिएको पाइन्छ । यस खटलाई पनि सिंहमाथि नै भनिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णवको भैरवी प्रकरणको रुद्रभैरवीका श्लोकमा—

सदाशिवस्य वीजं तु महासिंहासन च ॥

भनी लेखेको पाइन्छ । यस श्लोकबाट सदाशिव महादेव नै सिंहमाथि हुनु भन्ने कुरा बुझायो । यस उसले एउटा अर्को किसिमको सिंहमाथि भएको संकेत मिलेको छ । ती सिंहमाथि कस्ता किसिमका होला भनी थाहा पाउनको निमित्त यो लेख्नुअघि खटसम्बन्धी केही चर्चा गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

देवतालाई आरोहण गराई कुनै विशेष ठाउँको परिक्रमा गर्ने वस्तुलाई रथ भनिन्छ । यसलाई खट पनि भन्दछन् । खट भन्नु र रथ भन्नु एउटै हो । यी एक अर्काका पर्यायवाची शब्द हुन् । तर यहाँ यिनलाई दुई फासलामा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो चार पांग्रा राखी डोरीले तानी परिक्रमा गराइन्छ, त्यसलाई रथ भन्ने प्रचलन छ । जस्तै ललितपुरको रातो मछिन्द्रनाथको रथ र मीननाथको रथ । यस्तै भक्तपुरको भैरवको रथ र भद्रकालीको रथ । साथै कान्तिपुरको सेतो मछिन्द्रनाथको रथ, कुमारीको रथ, गणेशको रथ, भैरवको रथ, साथै देवपाटनको गंगामाईको रथ । यी रथहरूलाई खट पनि भनिन्छ ।

दोस्रो देवतालाई आरोहण गराई मानिसले बोकी परिक्रमा गराउने वस्तुलाई खट भनिन्छ । जस्तै वनेपाको चन्द्रेश्वरीको खट, सांखुको खड्ग योगिनीको खट, चांगुको भैरवीको खट, कीलेश्वरको खट, टोखाको वैष्णवीको खट, चण्डेश्वरीको खट, महादेवको खट,

लुभुको महालक्ष्मीको खट, पांगाको वैष्णवीको खट हुन् भने कीर्तिपुरको बाघभौरवको खट हुन् । यस्तै ललितपुरको महालक्ष्मीको खट, चामुण्डाको खट, बालकुमारीको खट हुन् भने भीमसेनको खट हुन् । कान्तिपुरको भद्रकालीको खट, कंकेश्वरीको खट, नीलवाराहीको खट, लुचुमुलुको खट, श्वेतकालीको खट, अन्नपूर्णाको खट, इन्द्रायणीको खट हुन् भने योगाम्बरको खट हुन् । साथै देवपाटनको गुह्येश्वरीको खट, बछालामाईको खट हुन् भने त्रिशूलयात्राको खट हुन् । यस अलावा हाँडीगाउँको टुँडाल देवीको खट, नारायणको खट हुन् भने फुटुंगका भद्रकालीको खट । थानकोटको विष्णुदेवीको खट, फपिङको महादेवको खट, दक्षिणकालीको खट, बज्रयोगिनीको खट र मदनपुरको इन्द्रायणीको खट हुन् । यस्ता खटहरू धेरै नै पाइन्छ । यी खटहरूलाई रथ भन्ने प्रचलन पनि नभएको होइन ।

खटहरू विभिन्न प्रकारका छन् । कुनै कुनै खट ठाउँपिच्छे र देउतै पिच्छे फरक फरक भएको पाइन्छ । सांखुको खड्गयोगिनीको खट आफ्नै तालको छ । वनेपाका चण्डेश्वरीको खट बेग्लै तालको छ । देवपाटनको त्रिशूल जात्राको खट अर्कै किसिमको छ । हाँडीगाउँको नारायणको खट अर्कै ढंगको छ भने पाटनको भीमसेनको खट बेग्लै रूपको छ । यस्तै विभिन्न प्रकारको खटहरू धेरै पाइन्छ । यसरी फरक फरक किन पर्ने गएको हो भन्ने कुरा अनुसन्धानको विषय बन्न गएको छ ।

अब तेस्रो किसिमको सिंहासन तथा खटको सम्बन्धमा विचार गरिन्छ । सदाशिव महादेव नै सिंहासन हुन् भन्ने विषय माथि पनि परिसकेको छ । यो कसरी भनी जान्न प्रयास गरिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णवको काली विद्याप्रकरणमा गुह्येश्वरीको ध्यानमा—

सिंहासनं तृतीयं च पञ्च प्रेतैर्धृतं प्रिये ॥

ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च इश्वरश्च सदाशिव ॥

एते पञ्च महाप्रेतास्थिता सिंहासनाद्यः ॥ ३।५९

वडवानलतन्त्रबाट उद्धृत त्रिपुरा सुन्दरीको ध्यानमा—

ततः सिंहासनं दिव्यं मध्ये रत्नादिभिर्युतम् ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च इश्वरश्च सदाशिव ॥

एते प्रेतासनाद्वाह्यै दिक्पालादिभिः संस्थिता ॥ ३।१४२

भनी लेखेको पाइन्छ । यस श्लोकबाट ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र र ईश्वरले बोकेको सिंहासन हो भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णवमा दिएको त्रिपुरासुन्दरीको चित्रमा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र र ईश्वरले बोकेको खटमाथि सदाशिव महादेव उत्तानो परी सुतेका छन् । तिनै महादेव सदाशिवमाथि त्रिपुरासुन्दरी विराजमान भएकी छिन् । यसैले सदाशिवलाई नै सिंहासन भनेको हो भन्ने स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । यस अतिरिक्त श्लोकबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । श्रीविद्या कर्माचन पद्धतिबाट उद्धृत गरी कामकला रहस्यमा यसरी लेखेको छ—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च इश्वरश्च सदाशिव ॥

सर्वमन्त्रखुराः प्रोक्ता फलकस्तु सदाशिव ॥ १५

यसबाट ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र र ईश्वर यी चारजना खटका चार खुट्टा हुन् भने सदाशिव महादेव खटमा ओछ्याएको फल्याक हुन् भनी स्पष्ट बुझाएको छ । साथै राजश्रीका ध्यानबाट उद्धृत गरी वृहत् पुरश्चर्यार्णवमा यसरी लेखेको छ—

तत्र सिंहासनं रम्यं ब्रह्मात्मकं स्मृतम् ॥

ब्रह्माच्युतैश्च रुद्रेशौ मन्त्रपाद चतुष्टयम् ॥

तद्दध्व मन्त्र फलकरूपो देव सदाशिवः ॥ ३।१२५

यसबाट खटका चार खुट्टा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र र ईश्वरका रूप हुन् र खुट्टामाथि ओछ्याइएको फल्याक सदाशिवको रूप हो भनी स्पष्ट भनेको देखिन्छ । यस उसले सिंहासन खटको सम्बन्धमा भएको तथ्य र महत्त्वका साथै रूप बुझ्न मद्दत मिलेको छ । यसले तेस्रो सिंहासन यस किसिमको हो भनी थाहा पाउन सकिन्छ । यसैको आधारमा यात्रा गरिने खटको पनि निर्माण गरिएको हो भनी भन्न सकिन्छ । किनभने यात्रा गरिने धेरै जसो खटहरू हेरेको खण्डमा यसको आभास पाइन्छ ।

यहाँ दुई चारवटा देवपाटनको गुह्येश्वरीको खट, कान्तिपुरको भद्रकालीको खट, कंकेश्वरीको खट र इन्द्रायणीको खटहरूलाई लिएर चर्चा गर्न सकिन्छ । यस्तै मध्यपुर ठिमीको बालकुमारीको खट, बोडेको महालक्ष्मीको खट र ललितपुरको बालकुमारीको खटलाई लिन सकिन्छ । यस्तै अरु कैयौं खटहरू पनि होलान् । यी खटहरूको निर्माण तथा बनौटबारे अब केही चर्चा गरिन्छ ।

खटमा चारकुनामा चारवटा (खुर) खुट्टा छन् । त्यसमाथि फल्याक ओछ्याएको हुन्छ । त्यसको माथि तीनकुने आकारको फल्याक तीनतिर लटकाएको र पछाडि ठड्याएको हुन्छ । यसको बीचमा यन्त्र राखिएको हुन्छ । खटको चारकुनामा चारवटा ठाम छन् । यसमाथि छत्रशैलीको तीनतले छाना रहेको छ । छानाको मुनि तीनै तल्लाको कुनामा शर्म (कुशल) भन्ने टुंडाल छन् । यिनमा पहिलो तल्लामा आठवटा, दोस्रो तल्लामा आठवटा र तेस्रो तल्लामा छवटा टुंडालहरू छन् । तेस्रो तल्लाको छानामाथि चार तहको चौपाता (वेडी) छन् । त्यस माथि ६ तहको गजूर छन् भने त्यसमाथि पनि अरू तीन तहको गजूर छन् ।

यी खटहरू निर्माण कुन आधारमा गरेका छन् र कुन कुन तत्त्व र रहस्यहरू प्रविष्ट गरेका छन् भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्न आवश्यक देखिन्छ । अलिकति गहिरिएर मनन गर्दा केही अनुमान गर्न सकिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णवमा उद्धृत गरिएको श्रीविद्याको ध्यानमा यसरी लेखेको छ-

दिव्यरत्न विनिर्माण वेदिकोऽज्ज्वल स्मरेन ॥

तत्र सिंहासनं रम्यं पञ्च ब्रह्मात्मकं स्मृतम् ॥

ब्रह्माच्युतौ चरुद्रेशौ मन्त्रपाद चतुष्टमम् ॥

तदूध्व मन्त्र फलकरूपो देवः सदाशिव ॥ ३।३३५

यसबाट देवदेवी राखिने चारपाटे आकारको खट (मन्त्र) पाँचवटा ब्रह्माका आत्मा स्वरूप हुन् र ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र तथा ईश्वर त्यस खटका चारपाउ (खुट्टा) हुन् भने सदाशिव महादेव त्यसमा ओछ्याएको फल्याक हुन् भनी सहज थाहा पाउन सकिन्छ । वृहत् पुरश्चर्यार्णवको अन्नपूर्णायन्त्र प्रकरणका अन्नपूर्ण यन्त्रमा यसरी लेखेको छ-

त्रिकोणं च चतुःपत्रं वसुपत्रं ततः परम् ॥ ३।३०९

यसबाट खटमा तीनकुने आकारको अगाडि, दायाँ, बायाँ लटकाएको र पछाडि ठडाएको फल्याक पाता चारपाते कमलका फूल हुन् भनी बुझ्न सकिन्छ । अचेल खटहरूमा कमलका पात आकारको फल्याक हराइसकेको छ । पछाडिपट्टिका एकपत्ता बाँकी देखिन्छ । यसलाई 'पखा' भनिन्छ । यस पत्तामा देवता

अड्याउने र बाँध्ने काम गरिन्छ । कतिपय खटहरूमा यो पनि हराइसकेको वा लोप भई गइसकेको छ । साथै उर्ध्वाम्नायको ध्यानमा यसरी लेखेको पाइन्छ-

रत्नसिंहासने न्यस्त त्रिकोणोऽज्ज्वल कर्णिके ॥

पद्मे संचिन्तये देवि साक्षात्त्रैलोक्य मोहिनीम् ॥ ३।३०७

यसबाट रत्नको सिंहासनमा कमलको फूलको बीच त्रिकोणाकारको यन्त्र हुन्छ । सोही यन्त्रमा तीनै लोकका मोहिनी रूप साक्षात् देवी विराजमान हुन्छिन् भन्ने कुरा व्याख्या गरिएको छ । यसले खटमा भएको यन्त्र त्रिकोण हो भनी बुझ्न सकिन्छ । यो यन्त्र कुनै पनि खटमा पाइँदैन । लोप भइसकेको देखिन्छ । तर टोखाको चण्डेश्वरी (काली) को खटमा त्रिकोणात्मक यन्त्र अद्यापि छँदैछ । यहाँ एउटा कुरा उल्लेख गर्न आवश्यक ठानेको छ ।

टोखाका चण्डेश्वरी माईको यात्रा गरिने मूर्ति हराएको थियो । केही समयपछि जनसह-भागिता जुटाई नयाँ मूर्ति महिषाशुर वध गरेकी उग्रचण्डी महालक्ष्मीको प्रतिस्थापित गरेको थियो । खटको यन्त्र-संग नयाँ राखेको मूर्ति मिलेन । मन्दिर देवतास्थानमा रहेको तोरणहरूमा भएको अभिलेखमा काली उल्लेख भएको पाइन्छ । मन्दिरका अभिलेख र नयाँ प्रतिस्थापित मूर्ति अमिल्दो छ । यस्तो हुन नदिन त्यहाँका पूजारी कर्मचार्य र विशेष जान्ने बुझ्नेहरूले ध्यान दिनु पर्ने हो । सो दिइएको पाइएन ।

अब विषयतिर लागौं । वृहत् पुरश्चर्यार्णवको द्वितीयाभाग विधिमा यसरी लेखेको छ-

मन्त्रकं चसमभ्यर्च्य तत्रपाद चतुष्टये ॥ २।३२२

धर्मज्ञान च वैराग्यमैश्वर्यं च क्रमाद्यजेत ॥ २।३२२

यसबाट खटका चारवटा ठाम धर्म, ज्ञान, वैराग्य र ऐश्वर्यका प्रतीक हुन् भनी थाहा पाउन सकिन्छ । काली विद्या प्रकरणमा गुह्यकालीको ध्यानमा यसरी लेखिएको छ-

उपवेदस्य शुभ्रस्य मूहिन सिंहासनस्थितम् ॥

तस्य सिंहासनस्य ध्वमन्यत सिंहासनंमहत् ॥ ३।५८

यसबाट खटमा समाविष्ट भएका विभिन्न काठका टुक्राहरू उपवेद आदिका प्रतीक हुन् भन्ने ज्ञात गर्न

सकिन्छ । साथै आवर्ण पूजामा यसरी लेखेको छ-

ब्रह्मी नारायणी चैव सव्ये महेश्वरी तथा ॥
चामुण्डा चापि कौमारी तथा चैवायराजिता ॥

दक्षिणे पूजयत तिस्नास्तिस्त पच्छिमगात्रपि ॥

वाराही नारसिंही च तथेन्द्राणी प्रकीर्तिता ॥ ३।९४

यसबाट पहिलो तल्लाका छानामुनि रहेका
आठवटा टुँडाल अष्टमातृका गणका प्रतीक हुन् भन्ने
चिन्न सकिन्छ र काली विद्याप्रकरण आवर्ण पूजामा
यसरी लेखेको पाइन्छ-

असिताङ्क रूढं चण्डं क्रोधमुन्मत्तमैरवम् ॥

कपालिनं भीषणश्च संहार भैरवं ततः ॥

यसबाट दोस्रो तल्लाको छानामुनि भएको
आठवटा टुँडाल भैरवका प्रतीक हुन् भनी जान्न सकिन्छ ।
तथापि श्रीकुलचक्र चिन्तामणि तन्त्रबाट उद्धृत गरी
कामकला रहस्यमा यसरी लेखेको छ-

पूर्वाम्नायः सृष्टिरूपः स्थिति रूपश्च दक्षिणः ॥

संहारः पश्चिमोज्ञेयो हान्तर्ली नस्तयोत्तरे ॥

उध्वंश्चानुग्रहोज्ञेयो श्वाधो विश्रान्तिको भवेत् ॥ १५

यसबाट तेस्रो तल्लाको छानामुनि रहेको छवटा
टुँडालहरू षडाम्नायका प्रतीक हुन् भनी ज्ञात गर्न
सकिन्छ । यसपछि पशुपति सदाशिवको ध्यानमा यस्तो
लेखेको छ-

चन्द्रार्काग्नि त्रिनयनं काली दुर्गा द्विपक्षकम् ॥

विद्युज्जिह्वां वज्रानखं वडवाञ्ज्युदरं तथा ॥

व्याधिमृन्धुरिपुष्पं च चण्डवतातिवेगिनम् ॥

हृदभैरवस्वरूपञ्च वरिवृन्दनिषूदनम् ॥

मृगस्ववर्धशरीरेण पक्षाम्यां चञ्चुना द्विजः ॥

अधोवक्त्र श्वतुष्पादस्तूर्ध्ववक्त्रश्वतुर्भुजः ॥

कालान्त दहनप्रख्यो नीलजोमूतनीःस्वनः ॥

अरिर्यद् दर्शनादेव विनष्टवल विक्रमः ॥

सटाच्छेटोग्ररूपाय पक्षविक्षिप्तभूभृते ॥

अष्टपादाय रूद्राय नमः शरभमूर्तये ॥ ११३

यस्तै मेरुतन्त्रबाट उद्धृत गरी वृहत् पुरश्चर्याणव-
को शरभमन्त्रध्यानादिमा यसरी लेखेको छ-

कालाग्नि रुद्रः शरभो देवता परिकीर्तित ॥

छन्दस्तु घ्रगती स्वाहा शक्तिर्वीजं श्वमुच्यते ॥ २।४५९

यसबाट खटका कुनाकुनामा भएको टुँडाल

रुद्ररूप शरभ हुन् भनी जान्न सकिन्छ । अब तीन तल्ले
छानाको केही विचार गरिन्छ । शारदायामबाट उद्धृत
गरी वृहत् पुरश्चर्याणवमा यसरी लेखेको छ-

आत्मविद्याः शिवः पञ्चाच्छिवो विद्या स्वयं पुनः ।

सर्वतत्त्वं च तत्वानि प्रोक्तानि त्रिपादाममः ॥ १।३४५

मेरुतन्त्रबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

दशैव शक्तितत्वानि आत्मविद्या शिव इति ॥ १।३४५

यसबाट तीनतले छाना त्रितत्त्वका रूप हुन् भनी
जान्न सकिन्छ । साथै मेरुतन्त्रबाट सारी वृहत्
पुरश्चर्याणवमा यसरी लेखेको छ-

निर्गुण्यां विना मुक्तिं कस्यापि प्रजायते ॥

माहामाया स्वरूपायां महाकाल स्वयं जयेत् ॥ १।३३२
कुमारीतन्त्रबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

त्रिगुणं ततः कूर्चं युग्मं लज्जा युगं ततः ॥

यस उक्तिहरूबाट तीनतल्ले छाना तीन गुणका
चिन्न हुन् भनी थाहा पाउन सकिन्छ भने अर्को पशुनामे
तद्देवताराधनबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

दिव्यभावं वीरभावं विनाकाली नपूजयेत् ॥

पूजयेन्नरकंयाति दुःखं तस्य पदेपदे ॥

पशुमावाश्रिती देवी यदिकालीं प्रपूजयेत् ॥

रौरवं नरकं याति यावद भूतसंप्लवम् ॥ ३।२४

यसबाट खटका तीनवटा छाना दिव्यभाव,
वीरभाव र पशुभावका प्रतीक हुन् भनी जान्न सकिन्छ ।
यस अतिरिक्त गुरु चतुष्टययुक्त भाव निर्णयबाट उद्धृत
गरी यसरी लेखेको छ-

गुरुः परमगुरुश्चैव परापर गुरुस्तथा ॥

परमेष्ठी गुरुश्चैव स्वस्वाम्नायैः प्रतर्पणम् ॥ १।२३९

यसबाट तेस्रो छानामाथि चारतह भएको
चौपाता चार गुरुका प्रतीक हुन् भनी चिन्न सकिन्छ ।
साथै एउटा तन्त्रसम्बन्धी थ्यासफूमा यसरी लेखेको छ-

उमकार गृहेशाणां षडचक्र समान्विताम् ॥

मन्त्रासिद्धि समारव्यातो कुण्डलेशीं नमाम्यहम् ॥

वृहत् पुरश्चर्याणवको प्रातकृत्यम प्रकरणमा यसरी
लेखेको छ-

एवंध्यात्वा परमात्मानमिष्ट देवी स्वरूपिणम् ॥

निवेदयेद्यथा संख्यं क्रमणै वाजपाजपम् ॥

षटशतानि गणेशाय ब्रह्मणे षटसहस्रकम् ॥
 विष्णवे षटसहस्रं च षटसहस्रं पिनाकिने ॥
 सहस्रमात्मने चैव गुरवे च सहस्रकम् ॥
 परमात्मने सहस्रं च यथाविधि निवेदयत् ॥ २।२०७

यसबाट खटमा भएको छ तहको गजूर षडचक्रको प्रतिबिम्ब हुन् र गजूरका चुचोको बिन्दु परमात्माका रूप हुन् भनी सहजै चित्र सकिन्छ । साथै कुब्जिका पूजा विधिमा यस्तो लेखेको छ-

यासा परापरादेवि श्वेचरी श्वश्वरूपिणि ॥
 सूरलीक गतासर्वः आयान्त यिह मण्डले ॥

यसबाट गजूरमाथिको अर्को तीनतहको गजूर सबभन्दा ठूला जेष्ठाजेष्ठ महामायाका प्रतीक हुन् भनी ज्ञात गर्न सकिन्छ । यस अलावा वृहत् पुरश्चर्याणवको श्रीविद्या प्रकरणमा यसरी लेखिएको छ-

ततोऽष्ट द्वारपालान् पूजयेत् क्रमतो बुद्धः ॥

पश्चिमे योगिनीं पूर्वे क्षत्रपालं च दक्षिणे ॥

गणेशमुत्तरे चैव वटुकं पूजयत् पुनः ॥

यसबाट खटका दायीं बायाँ रहेको दुइवटा नोल-हरू गणेश र वटुक (कुमार) का प्रतीक हुन् भनी बुझ्न सकिन्छ र गुह्येश्वरीको ध्यानमा यसरी लेखेको छ-

रत्नसिंहासनं दिव्यं हिरमुक्तादि निर्मितम् ॥

धारयन्तं चतुष्कोणे युगवेदं विचिन्तयेत् ॥

सत्ययुगं च ऋग्वेदं शुक्लवर्णं च पूर्वतम् ॥

त्रेतायुगं यजुर्वेदं पीतवर्णं च दक्षिणम् ॥

द्वापरं सामवेदं च रक्त पच्छिमदिग्गतम् ॥

अथर्ववेदं च कलिं श्याममुत्तर दिग्गतम् ॥

यसबाट खटका चारैतिर नोलका टुप्पाहरूमा दुई दुई जना बसी खट बोक्नेहरू चार वेद र चार युग हुन् भनी स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ । यसरी खट निर्माण र खट बोक्ने प्रक्रिया स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

यहाँ छोटो र सामान्य अध्ययनबाट देखिएको विचारसम्म प्रस्तुत गरिएको हो । यसरी विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गर्दै गएमा यसभन्दा बढी तथ्यहरू उपलब्ध हुँदै जानेछन् भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । वास्तविक रूपमा मूलभूत आधार नै नभेटिएला भन्न सकिन्न ।

जैहोस् माथि जे जति आधारहरू प्रस्तुत गरिएका छन्, ती सबै तन्त्रमै समावेश भएका हुन् । यस उसले यात्रा (जात्रा) गरिने खटको निर्माण तन्त्रकै आधारमा भएको देखिन्छ ।

यहाँ रहन गएको छ रथसम्बन्धीको कुरा । ललितपुरका रातो मच्छिन्द्रनाथको रथ र मीननाथको रथ, कान्तिपुरको सेतो मच्छिन्द्रनाथको रथ र कुमारीको रथ, भक्तपुरका भैरवको रथ र कालीको रथका साथै गंगामाईको रथहरू कुन आधारमा निर्माण गरेका हुन् ? यसमा कुन कुन तत्त्व र रहस्यहरू समाविष्ट भएको छ, थाहा पाउन सकिएको छैन । माथि अनुमान गरे झैं व्याख्या गर्न कुनै आधार पाइएको छैन । खोजीनीति गर्न बाँकी नै छ ।

साथै वनेपाको चण्डेश्वरीको खट, साँखुको खड्ग जोगिनीको खट आफ्नै तालका छन् । यी खटहरू कुन तन्त्रको आधारमा निर्माण भएका हुन् कुनै आभास मिलेको छैन । यसको पनि खोजीनीति गर्नु पर्ने भएको छ ।

यस अतिरिक्त देवपाटनका वछलामाईको खट, हाँडीगाउँका टुँडाल देवी (वैष्णवी) का खट, फर्पिङका महादेवको खटको निर्माण सम्बन्धमा भने माथि उल्लेख गरिएको तन्त्रको आधारमा नै गरिएको देखिन्छ । तर बोक्ने प्रक्रियामा धेरै अन्तर पाइन्छ । अरू खटहरू आठ-जनाले बोकिन्छ भने यी खटहरू धेरै जनाले बोकिन्छ । यो कसरी र किन भन्ने विषयमा कुनै संकेत मिलेको छैन । त्यसैले यो पनि अनुसन्धानको विषय बन्न गएको छ ।

जे होस्, यहाँ जे जति व्याख्या गरियो त्यो छोटो र सामान्य अध्ययनको आधारमा अनुमानसम्म गरिएको हो । तथ्यको रूपमा नै हो भन्न सकिँदैन । खट निर्माण गर्ने प्रविधिसम्बन्धी अरू प्रमाण ग्रन्थहरू प्राप्त नभए-सम्म यो सार्थक नै होला भन्न सकिन्छ । किनभने यसरी अटोट गर्न सकिने बलियो आधारहरू माथि प्रस्तुत गरिसकेको छ । पुनः दोहराई रहनु पर्ला जस्तो लाग्दैन ।

अस्तु